

Erken Dönem Eş'arılığının Peygamberliğin Devamı/Sona Ermesi Konusunda Kendilerine Yapılan Eleştirilere Karşı Sergilediği Tavrı

İsa Koç

0000-0002-6928-9282

Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Isparta, Türkiye

ror.org/04fjtte88

isakoc@sdu.edu.tr

Öz

Farklı gruplarla etkileşim hâlinde olması sebebiyle Eş'arılığın, “mezhepler arası ilişki” özelinde dikkat çeken mezheplerin başında geldiğini söylemek gerekmektedir. Nitekim Eş'arılığın; Mâtürîdîlik, Hanbelîlik ve Mu'tezile ile yoğun bir etkileşim içinde olduğu görülmektedir. Bunların dışında özellikle Horasan bölgesinde Eş'arîlerin, Kerrâmîyye ile karşıtlık üzerine kurulu yoğun bir ilişki hâlinde olduğu bilinmektedir. Başta Kerrâmîlik olmak üzere Hanbelîlik ve Zâhirîliğin, genel olarak Eş'arîlerin peygamberlikle ilgili görüşlerini sert bir şekilde eleştirdikleri anlaşılmaktadır. Kerrâmîlik-Eş'arîlik ilişkisinde peygamberlik ile ilgili “ruhun araz olarak kabul edilmesi, vefatıyla birlikte Hz. Muhammed'in ruhunun yok olması ve neticesinde vefatıyla birlikte nübüvvetinin sona erdiği” görüşü, gündeme gelen konular arasındadır. Kerrâmîler ile Eş'arîler arasında Nîşâbur merkezli olarak Horasan bölgesinde yaklaşık üç yüzyıl boyunca devam eden tartışmaların merkezinde yer alması sebebiyle Eş'arîlerin peygamberlik konusundaki fikirlerinin önem arz ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle 5./11. yüzyıl Eş'arılığının Kuşeyrî gibi önemli temsilcileri konuyla ilgili muhataplarına cevap vermek için yoğun bir çaba sarf etmiştir. Bahsedilen yüzyılda yaşamış Horasan Eş'arılığının temsilcilerinden Beyhakî'nin, Küdürî Mihnesi sebebiyle yaşadığı bölgeyi terk etmek zorunda kalması ve Kerrâmîler ile yaşanan tartışmaya ilişkin müstakil bir eser kaleme alması, mezhepler arası mücadelenin toplumsal sonuçlarından etkilendiğini gösteren işaretlerdir. Bu minvalde Beyhakî'nin *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim* adını taşıyan risalesi, mezhepler arası ilişki çerçevesinde özellikle Kerrâmîlik-Eş'arîlik karşıtlığı bağlamında değerlendirilmesi gereken bir metin olarak kabul edilmiştir. Ayrıca daha sonraki dönemlerde yaşamış Sübkî gibi Eş'arî âlimlerin de eserlerinde konuyla ilgili kanaatlerini ortaya koydukları görülmektedir. Zikredilen gerekçeler çerçevesinde çalışmanın, tarihsel bir bakış açısı ile şahıs ve metin üzerinde derinleşme yöntemiyle “peygamberlerin vefatı sonrası nübüvvetlerinin devamı konusunda meydana gelen tartışmaları merkeze alarak muhaliflerinin Eş'arîlere yönelik eleştirileri ile bunlara Eş'arılığın ve özde Beyhakî'nin vermiş olduğu cevabı” konu edildiğini belirtmek gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Mezhepleri Tarihi; Peygamberlik; Eş'arîlik; Beyhakî; *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim*.

Öne Çıkanlar

- Eş'arîlik, Kerrâmîlik başta olmak üzere farklı gruplarla yoğun bir etkileşim ağı içerisinde yer almış bir mezheptir.
- “Peygamberlerin vefatıyla birlikte nübüvvetlerinin sona erdiği” görüşü, mezhepler arası ilişki çerçevesinde önemli bir konudur.
- Eş'arîler “peygamberlerin vefatıyla birlikte nübüvvetlerinin sona erdiği” şeklindeki görüşün kendilerine isnat edilmesine yoğun bir tepki göstermiştir.
- Beyhakî başta olmak üzere 5./11. yüzyılda yaşamış Eş'arîler, konuyu eserlerinde savunmacı bir üslupla işlemişlerdir.
- Beyhakî'nin *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim* isimli çalışması, Eş'arîlik-Kerrâmîlik ilişkisi bağlamında önemli bir eser hüviyetindedir.

Atıf Bilgisi

Koç, İsa. “Erken Dönem Eş'arîliğinin Peygamberliğin Devamı/Sona Ermesi Konusunda Kendilerine Yapılan Eleştirilere Karşı Sergilediği Tavrı”. *Eskiye*ni 54 (Eylül 2024), 1177-1198. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1464883>

Makale Bilgileri

<i>Geliş Tarihi</i>	04 Nisan 2024
<i>Kabul Tarihi</i>	13 Ağustos 2024
<i>Yayın Tarihi</i>	30 Eylül 2024
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı - intihal.net
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	-
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0

The Attitude of the Early Ash'arites Towards the Criticism of the Continuation/End of Prophethood

İsa Koç

0000-0002-6928-9282

Süleyman Demirel University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, ror.org/04fjte88
isakoc@sdu.edu.tr

Abstract

It is necessary to say that Ash'arism is one of the sects that attracts attention in the inter-sectarian relationship due to its interaction with different groups. In fact, Ash'arism is known to have interacted intensively with Māturīdism, Hanbalism and Mu'tazila. Apart from these, it is known that especially in the Khurāsān region, Ash'arites had an intense oppositional relationship with the Karrāmiyya. It is understood that the Karrāmiyya, Hanbalism, and Zāhirism harshly criticized the Ash'arites' views on prophethood. In the relationship between Karrāmism and Ash'arism, the view that "the soul is considered an accident, that the soul of the Prophet Muhammad disappeared with his death, and consequently that his prophethood ended with his death" is one of the issues that came to the fore. It is clear that the ideas of the Ash'arites on prophethood are important because they were at the center of the debates between the Karrāmites and the Ash'arites in the Khurāsān region centred on Nishāpūr for about three centuries. Particularly important representatives of 5/11th century Ash'arism, such as al-Qushayrī, made an intensive efforts to respond to their interlocutors on the subject. The fact that al-Bayhaqī, one of the representatives of Khurāsān Asharism who lived in the aforementioned century, had to leave the region where he lived in because of the Mihna of Kundurī and that he wrote a detached work on the debate with the Karrāmīs are signs that he was affected by the social consequences of the inter-sectarian struggle. In this respect, al-Bayhaqī's treatise entitled *Hayāt al-anbiyā ba'da wafātihim* has been accepted as a text that should be evaluated within the framework of inter-sectarian relations. In addition, later Ash'arite scholars such as al-Subkī also expressed their opinions on the subject in their works. Within the framework of the abovementioned reasons, it should be noted that this study, with the historical perspective and the in-dept study of the person and text, focuses on "the debates on the continuation of prophethood after the death of prophets, the criticisms of their opponents against the Ash'arites and the response of Ash'arism and al-Bayhaqī in particular".

Keywords

History of Islamic Sects; Prophethood; Ash'arism; Bayhaqī; *Hayāt al-anbiyā ba'da wafātihim*

Highlights

- Ash'arism is a sect that has been involved in a dense network of interaction with different groups, including the Karrāmism.
- The view that “the prophethoods of the prophets ends with their deaths” is an important issue within the framework of inter-sectarian relations.
- The Ash'arites reacted intensely to the attribution of the view that “prophets' prophethoods ends with their death” to them.
- The Ash'arites of the 5th/11th century, especially al-Bayhaqī, treated the subject in a defensive manner in their works.
- Bayhaqī's *Hayāt al-anbiyā ba'da wafātihim* is an important work in the context of the relationship between Ash'arism and Karrāmism.

Citation

Koç, İsa. “The Attitude of the Early Ash'arites Towards the Criticism of the Continuation/End of Prophethood”. *Eskiyeni* 54 (September 2024), 1177-1198.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1464883>

Article Information

<i>Date of submission</i>	04 April 2024
<i>Date of acceptance</i>	13 August 2024
<i>Date of publication</i>	30 September 2024
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

İslam mezhepleri tarihi alanında özellikle son yıllarda bir mezhebin diğer fırkalarla ilişkisine dair çalışmalar kaleme alınmaktadır. Mezheplerin birbirinden izole yapılar şeklinde tasvir edilmesi mümkün olmadığından herhangi bir mezhebi tam anlamıyla tanımlamak, diğer mezheplerle aralarındaki etkileşimin tespiti ve bu ilişkinin boyutlarının ortaya koyulmasıyla mümkün hâle gelebilmektedir. Mezhepler arası ilişki çerçevesinde yaşanan tartışmalarda belirli konuların merkezî bir rol oynadığı bilinmektedir. Nitekim Kerrâmîlik ile Eş'arîlik arasındaki münasebet incelenirken dikkate alınması gereken konuların başında peygamberlik müessesesi gelmektedir.

İslam mezhepleri tarihi sahasında Kerrâmîlik ile ilgili çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır.¹ Aynı zamanda Kerrâmîliğin, Eş'arîlik ile kurmuş olduğu ilişkiden söz eden çalışmalar da bulunmaktadır.² Ancak nübüvvet ile ilgili hususlarda iki mezhebin karşıtlığı ve bu tartışmanın Zâhirîlik ile Hanbelîlik gibi diğer fırkalar tarafından ne şekilde gündeme getirildiğinin göz ardı edildiği görülmektedir. Peygamberlik bağlamında Eş'arîlere yönelik sert eleştirilerin mezhep içinde nasıl bir aksülamel oluşturduğu sorusu da açıklanması gereken hususlar arasında yer almaktadır. Eş'arîlerin bu konudaki eleştirilere cevabı, 5./11. yüzyıl Eş'arîliğinin ilgili mevzudaki tavrı ve bu karşıtlık çerçevesinde özellikle Beyhakî'nin (öl. 458/1066) *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim* başlıklı çalışması makalenin temel konusunu teşkil etmektedir. Kerrâmîlerin eserlerinin günümüze ulaşmamasının bir sonucu olarak dönemin yaşanan olaylarını dikkate alan ve “fikir-hadise irtibatı ile zaman-mekân bağlamı” yöntemini benimseyen çalışma, iki mezhep arasındaki tartışmalarda yer alan isimler bağlamında ayrıca “şahıs ve metin üzerinde derinleşme” prensibinden hareketle konunun ayrıntılarını ortaya koymayı hedeflemektedir.

1. Peygamberlik ile İlgili Görüşleri Çerçevesinde Eş'arîlerin Muhatapları

Eş'arîlik, mezhepleşme adımları sonrası İslam dünyasının birçok bölgesinde muhtelif

¹ C. Edmund Bosworth, “The Rise of The Karamiyyah in Khurasan”, *Muslim World* 50 (1960), 5-14; Margaret Malamud, “The Politics of Heresy in Medieval Khurasan: The Karramiyya in Nishapur”, *Iranian Studies* 27/1-4 (1994), 37-51; Zeynep Alimoğlu Sürmeli, “Nişabur’da Etkili Olmuş Kerrâmî Şahsiyetler”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2017), 53-70; a.mlf., “Sünnî Makâlât Geleneğinde Kerrâmiyye’nin Tasnifi Meselesi”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 403-440; Abdylkader Durguti, “Muhammed b. Kerrâm ve Taraftarlarına Ait Eserlerin Genel Bir Tahlili”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2019), 112-146; Aron Zysow, “Kerrâmiyye”, çev. Salih Çift, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2022), 343-356.

² Zeynep Alimoğlu Sürmeli - Ahmet Bağlıoğlu, “Eşarî Gelenekte Kerrâmiyye Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdî ve İsferyânî Örneği”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 183-211; Abdullah Arca, “Kerrâmiyye’nin Antropomorfit Allah Tasavvuruna Fahreddin Râzî’nin Yöneltiği Eleştiriler”, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*, ed. Mahsum Aytepe - Teceli Karasu (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 245-262; Hüseyin Doğan, “Mezhebî Taklit ve Taassubiyetin Dinî Nassları Anlama ve Yorumlamaya Etkisi-Eşarîler’in Kerrâmiyye’ye Yönelik Eleştirilerinin Bir Analizi-” *İslam ve Yorum III*, ed. Abdulhan Ünlüsöy - Serkan Demir (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2019), 1/497-518; Abdylkader Durguti, “Mezheplerarası İletişimden Kaynaklanan Sorunlar: Kerrâmiyye ve Eş’ariyye Tartışması Örneği”, *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyumu “Din, Dil ve İletişim”*, ed. Yunus Araz vd. (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019), 554-562.

yapılarla ilişki kurmuş bir mezheptir. Bu çerçevede Eş'arîliğin Mu'tezile karşıtlığından,³ Horasan/Nîşâbur merkezli Kerrâmîlik ve Mâverâünnehir'de Mâtürîdîlik ile etkileşiminden söz edilebilir.⁴ Aynı şekilde 5./11. asrın başlarından itibaren Bağdat merkezli olarak Eş'arîliğin Hanbelîlik ile yaşadığı tartışmalar ve bunun toplumsal sonuçlarından bahsedilebilir.⁵ Ayrıca Endülüs'te İbn Hazm merkezli olarak Zâhirîlik ile Eş'arîlik arasındaki tartışmalar da tarih sahnesinde yerini almıştır.⁶

Mezhepler, diğer fırkalarla muhtelif meseleler üzerinden tartışmakla birlikte belirli konuların odak noktası kılındığı bilinmektedir. Bununla birlikte zamanın değişmesi, kurulan ilişkinin temel konusunda farklılaşmayı beraberinde getirebilmektedir. Buna bağlı olarak Eş'arîlik-Mâtürîdîlik ilişkisini “tekvin sıfatı” üzerinden okumak gerekli iken Hanbelîlik-Eş'arîlik ilişkisinde merkezi rolü “halku'l-Kur'ân” ve onunla ilgili tartışmaların aldığı ifade edilmelidir. Mu'tezile ile sıfatlar ve ru'yetullah konusu üzerinden tartışan Eş'arîlik, Kerrâmîler ile Allah'ın cisim olarak tasvir edilmesi ve peygamberlikle ilgili konulara odaklanarak münazaralar yapmak durumunda kalmıştır.

Nîşâbur'un merkezî bir rol oynadığı Horasan bölgesinde yaklaşık üç yüz yıl süren Kerrâmîlik-Eş'arîlik ilişkisi veya gerilimi, üzerinde durulması gereken münasebet ağlarından birini teşkil etmektedir. 4./10. yüzyılın sonları itibarıyla İbn Mahmeşâz (öl. 383/993) gibi isimler başta olmak üzere Kerrâmîlerin, yaklaşık bir asır boyunca Gaznelîlerin liderleri Sebük Tegin (öl. 387/997) ile oğlu Gaznelî Mahmud'un (öl. 421/1030) desteğini alması ve bu yüzyılın sonlarına doğru Eş'arîliğin tam anlamıyla bir mezhep hüviyeti kazanarak bölgede güçlenmesi, ciddi tartışmaların çıkmasına sebep olacak şekilde iki mezhebi karşı karşıya getirmiştir.⁷ Eş'arîlik ile Kerrâmîlik arasındaki etkileşimi doğru değerlendirmek için iki yapının tasavvuf ile kurmuş olduğu münasebeti de dikkate almak gerekmektedir.⁸

Eş'arîlik-Kerrâmîlik ilişkisinde her iki mezhep içinde de bazı isimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. İlk temasın yaşandığı zaman diliminde Eş'arîler arasında İbn Fûrek (öl. 406/1015), Ebû İshâk el-İsferâyînî (öl. 418/1027) ve Abdülkâhîr el-Bağdâdî (öl. 429/1038) gibi isimlerin öne çıktığı daha sonraki süreçte ise Fahreddin Râzî'nin (öl. 606/1210)

³ İsa Koç, “Ebû Cafer es-Simnânî'nin Mu'tezile Eleştirisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (Mart 2024), 37-66.

⁴ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturîdîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013).

⁵ İsa Koç, *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022).

⁶ İsa Koç, “Hanefî-Eş'arî Ebû Cafer es-Simnânî ve Kendisine Yönelik İthamlar”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/2 (2023), 785-807.

⁷ Kerrâmîlerin Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki gelişimi ve hangi şehirlerde mensuplarının olduğu gibi konular hakkında bk. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahşenü't-tekâşim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 248-249. Ayrıca Muhammed b. Kerrâm ve Kerrâmîlik hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sönmez Kutlu, “Muhammed b. Kerrâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/546-574; a.mlf., “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/294-296. Kerrâmîlerin Gaznelî Mahmud döneminde Muhammed b. İshâk b. Mahmeşâz liderliğinde ilerleyişi ve bu zaman diliminin “Kerrâmî devlet” şeklinde isimlendirilmesi hakkında bk. Ebû İshâk es-Sayrafinî, *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li târîhi Nîşâbur*, thk. Hâlid Haydar (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1993), 22.

⁸ Salih Çift, “İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühhd Hareketi: Kerrâmiyye”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 439-462; Hüseyin Doğan, “Muhammed b. Kerrâm ve Tasavvufi Düşüncesinin Temelleri”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2019), 1-24; Mustafa Salih Edis, *Kerrâmî Zühhd Hareketi* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

temayüz ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû İshâk el-İsferâyîni'nin *Ta'cizü'l-Mu'tezile* adlı kitabının içerisinde "Fedâihu'l-Kerrâmiyye" isimli bir bölüme yer verdiği bilinmektedir.⁹ Aynı şekilde Bağdâdî'ye de *Kitâbü fedâihi'l-Kerrâmiyye* başlıklı bir eser nispet edilmektedir. Daha sonraki dönemde Beyhakî de Eş'arîler ile Kerrâmîler arasındaki tartışmalı konular hakkında ismi zikredilmemekle birlikte bir eser kaleme almasıyla bu listeye dâhil olmuştur.¹⁰ Kaynaklarda bu konuda bir bilgi bulunmamakla birlikte Beyhakî'nin, Kerrâmîlere yönelik kaleme aldığı eserinin, bu makalede incelenen risalesi olduğunu düşünmenin önünde herhangi bir engel yoktur. Zira Beyhakî'nin yazdığı eserler arasında *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim* dışında Kerrâmîler hakkında kaleme alınmış başka bir çalışma tespit edilememiştir. Dönemin Eş'arî müelliflerinden Ebû'l-Muzaffer el-İsferâyîni'nin (öl. 471/1078) de eserinde Kerrâmiyye hakkında birçok ifadeye yer verdiği görülmektedir.¹¹ Bu dönemde Eş'arîlik ile ilişkisi bağlamında dikkat çeken Kerrâmî âlimler arasında ise Ebû Yakub İshâk b. Mahmeşâz, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Mahmeşâz (öl. 421/1030), İbrahim b. Muhâcir (5./11. asrın başlarında hayatta), Muhammed b. Heysem (5./11. asrın başlarında hayatta) ve Mecdüddin İbn Kıdvê (6./12. asrın ikinci yarısında hayatta) yer almaktadır.¹²

Kerrâmî ve Eş'arî âlimlerin karşı karşıya geldiği ve tartıştığına ilişkin bilgilerin tarih kaynaklarında kaydedildiği görülmektedir. Nitekim 370/980 yılında Sâmânî Devleti'nin valilerinden Ebû'l-Hasan Muhammed b. Sîmcûr'un huzurunda Abdülkâhîr el-Bağdâdî ile İbrahim b. Muhâcir arasında Allah'a cisim denilmesi konulu bir tartışma gerçekleşmiştir.¹³ Benzer şekilde Gaznelî Mahmud'un huzurunda Kerrâmîler ile Eş'arîler arasında birden fazla tartışma tertip edilmiştir. Bunlar arasında dönemin Kerrâmî âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Heysem ile İbn Fûrek ve Ebû İshâk el-İsferâyîni arasında gerçekleşen tartışmalar dikkat çekmektedir.¹⁴

Gaznelî Mahmud'un talebi üzerine Nîşâbur'dan Gazne'ye giden İbn Fûrek, Kerrâmiyye mensuplarıyla sarayda tartışmalar içinde yer almıştır. İbn Fûrek'in Kerrâmîler ile birden fazla kez tartışmaya girdiği ve ilkinin Rey'de bulunduğu zaman diliminde yaşandığı bilinmektedir. Rey'den Nîşâbur ve oradan Gazne'ye geçen İbn Fûrek'in, burada da İbn Heysem ile birçok münazaraya katıldığı ifade edilmektedir.¹⁵ Bunların birinde İbn Fûrek ile İbn Heysem, Sultan'ın huzurunda arş meselesiyle ilgili konular etrafında tartışmıştır. Bu tartışmada Sultan'ın, İbn Heysem'i haklı bulduğu ve Cehmiyye'nin görüşlerini

⁹ Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, *Tebsratü'l-edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 1/148.

¹⁰ Mehmet Kalaycı, *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arîlik* (Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019), 96-124.

¹¹ Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyîni, *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyizi'l-fırkatî'n-nâciye ani'l-fıraki'l-hâlikîn*, thk. Mecîd Halife (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008), 310-320.

¹² Çağfer Karadaş, "Kerrâmiyye ve İtikâdî", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2007), 41-62.

¹³ Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Ali Bîdûn (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1434/2013), 161-170.

¹⁴ Ebû Abdillâh ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 17/215; Salahuddin es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa (Beirut: Dâru İhyâ li't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 5/112-113.

¹⁵ Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'ü fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed Kasım (Medine: Mücemmeu'l-Melik Fahd, 1416/1995), 16/82-83; Tâceddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383/1964), 4/130-131.

benimsediği gerekçesiyle İbn Fûrek'in öldürülmesini emrettiği belirtilmektedir. Bu olayın, zikredilen tarihî bilgilerin müellifinin dikkate alınarak değerlendirilmesi büyük önem arz etmektedir. Nitekim aynı olayın farklı âlimler tarafından birbirine tamamen zıt şekilde değerlendirildiği görülmektedir. Bir taraftan İbn Fûrek ile Kerrâmîler arasında yaşananların, Kerrâmîlerin yapılan tartışmalardaki yenilginin acısını çıkarmak adına ortaya attığı iftiralar olduğu belirtilmektedir.¹⁶ Daha da ötesi iftira olduğu anlaşılınca İbn Fûrek'in Sultan tarafından ödüllendirildiği ve ülkesine dönmesinin sağlandığı belirtilmektedir. Diğer taraftan tam tersi istikamette İbn Hazm da sahip olduğu fikirler nedeniyle İbn Fûrek'in Gaznelî Mahmud tarafından öldürüldüğünü aktarmaktadır.¹⁷

Eş'arîler ile Kerrâmîler arasında yaşanan tartışmalara örnek olarak Allah'ın arşın üzerinde olduğu veya arşın Allah'ın mekânı olduğunu söylemenin caiz olup olmadığı sorusu çerçevesinde İsferyânî ile Kerrâmîlerden oluşan grup arasındaki olaylar da zikredilebilir. Bu tartışmalarda Kerrâmîlerin, Ebû İshâk el-İsferyânî'nin üzerine yürüdüğü ve onun Sultan'ın müdahalesi sayesinde linç edilmekten kurtulduğuna ilişkin anlatılar söz konusudur.¹⁸ Ayrıca Kerrâmîler ile yaptığı tartışmalarda İbn Fûrek'in, İsferyânî'ye başvurarak kendisinden yardım aldığı belirtilmektedir.¹⁹

İki mezhep arasında ilerleyen zaman dilimlerinde de tartışmaların yaşandığı ifade edilmektedir. Nitekim Nişâbur ve Beyhak'ta 489/1096 yılında Kerrâmîler ile liderliğini Kâdı Muhammed b. Ahmed b. Said'in üstlendiği Hanefiler ve Cüveynî'nin oğlu Ebü'l-Kâsım'ın önderlik ettiği Şâfiî-Eş'arîler arasında karışıklık yaşandığı, Mahmeşâz soyundan gelen Kerrâmî liderinin öldürülmesi ve medreselerinin tahrip edilmesiyle Kerrâmîlerin bölgedeki güçlerinin iyice azaldığı, sadece Nişâbur'a bağlı köy ve kasabalarda varlığını sürdürmeye devam ettiği aktarılmaktadır.²⁰ Ayrıca önde gelen Şâfiî, Hanefî ve Kerrâmî âlimlerin davet edildiği ve Kerrâmî âlimler ile diğer mezhep imamaları arasında gerçekleşen tartışmalar arasında yer alan Fahreddin Râzî ile İbn Kîdve/Kudve olarak bilinen İbn Heysem'in takipçisi Kadı Mecdüddin Abdülmecid b. Ömer arasındaki münazaranın, dönemin Gur Sultanı Giyaseddin Muhammed'in amcasının oğlu Melik Ziyauddîn tarafından 595 senesinde Firuzkûh'ta tertip edildiği bilinmektedir.²¹ Bu tartışmanın, Gazne Hükümdarı Sultan Giyaseddin el-Gurî tarafından hoş karşılanan, aynı zamanda Fahreddin Râzî'den rahatsız olan ve onu Sultan'ın yanından uzaklaştırmak isteyen Kerrâmîler tarafından talep edildiği ifade edilmektedir. Tartışmada Kerrâmîler tarafından Râzî'nin Aristoteles, İbn Sînâ ve Fârâbî'nin görüşlerine meylettığı, oysa uyulması gereken şeyin sadece Allah'ın kitabı ve Hz. Muhammed'in sünneti olduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine orada bulunan insanların Râzî'ye saldırdığı ve askerlerin müdahalesiyle yatışan olaylar sonrası Râzî'nin Sultan tarafından şehirden çıkartıldığı

¹⁶ Mehmed Şerefeddin, "Kerramiler", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 3/11 (1929), 1-15.

¹⁷ Ebû Muhammed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, thk. Muhammed İbrahim Nasr - Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1416/1996), 5/84.

¹⁸ İsferyânî, *et-Tabsîr fi'd-dîn*, 312-313.

¹⁹ Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Der'ü teâruzi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Medine: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991), 6/253; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 4/257-260.

²⁰ İzzeddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 8/506.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/262; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr, 1419/1998), 16/688.

belirtilmektedir.²² Sonuç olarak tarihî kaynaklarda Moğol istilasıyla birlikte İslam dünyasındaki etkisini tamamen kaybeden Kerrâmîler ile Eş'arîler arasında birçok tartışmanın yaşandığı bilgisi bulunmaktadır.²³

Eş'arîler ile Kerrâmîler arasında yaşanan bu tartışmalarda temel iki konunun varlığı dikkat çekmektedir. Bunların ilki, Kerrâmîlerin Allah'ın cisim olarak isimlendirilmesini kabul ettikleri iddiasından hareketle tecsim düşüncesini merkeze almaktadır. Diğeri ise nübüvvet meselesi ve özellikle Hz. Muhammed'in vefatının ardından nebiliğinin sona ermesi noktasında düğümlenmektedir. Kerrâmîler ile Eş'arîler arasında birçok konuda fikir ayrılığı bulunsa da yukarıda bahsedilen iki meselenin diğerlerine nazaran ön plana çıktığı ifade edilebilir. Genel hatlarıyla Eş'arîler, Kerrâmîleri tecsim düşüncesine sahip ve Mücessime'den olmakla yargılamakta, Kerrâmîler ise Eş'arîleri Allah'ın sıfatlarını tevîl etmek ve Hz. Muhammed'in vefatının ardından nebiliğini kabul etmemekle itham etmiştir.²⁴

Kerrâmîler ile Eş'arîler arasındaki peygamberlik vasfının devamı veya sona ermesi merkezli tartışmanın, Eş'arîlerin diğer muhatapları tarafından Eş'arîlik eleştirisi çerçevesinde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim Hanbelîler, bu görüşleri sebebiyle Eş'arîleri ta'n etmiştir. Hanbelî müelliflerden Siczî'nin (öl. 444/1052) konuya eserinde yer vererek Eş'arîlerin fikrini, "görüşlerin en çirkinini" şeklinde nitelendirdiği bilinmektedir. Siczî, nübüvvet ve imanı, hayatta iken cisimlere hulul eden iki araz olarak değerlendiren Eş'arîlerden söz etmektedir. Bu görüşe göre hayatın ortadan kalkmasıyla bu iki araz da yok olmaktadır. Buradan hareketle ona göre nübüvveti araz olarak değerlendirdiklerinden Hz. Muhammed vefat ettiğinde nebiliğinin sona ermesi de söz konusu olacaktır.²⁵ Hanbelî müelliflerden Şîrâzî (öl. 486/1094) ise *Cüz fihî imtihânu's-sünnî mine'l-bid'î* isimli eserinde Hz. Muhammed'in kabrinde nebi olduğu veya ölümüyle birlikte nübüvvetinin batıl olduğu/sona erdiği tartışmasında kendisine göre Sünnî kesimin ilk kanaate sahip olduğunu, mel'ûn/lanetlenmiş Eş'arîler şeklinde isimlendirdiği grubun ise ikinci görüşü benimsediğini belirtmiştir.²⁶ Ayrıca Hanbelî gelenek içerisinde İbnü'z-Zâğûnî'nin (öl. 527/1132) de konuyla ilgili *Semâü'l-mevtâ fi kubûrihim* isimli bir eser kaleme almış olması dikkat çekmektedir.²⁷ İbn Teymiyye, bu eseri kastederek İbnü'z-Zâğûnî'nin bedeninin hayat olmadan da nimet ve azaba maruz kalacağı fikrine sahip olduğunu ve

²² Ebû Abdillâh ez-Zehabî, *Târîhu'l-islâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990), 42/22-23.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/251.

²⁴ Eş'arî gelenek erken dönemde genel olarak Kerrâmîyye'yi, Mürcie'nin bir alt kolu olarak değerlendirmeyi tercih etmiştir. Bağdâdî ile birlikte Kerrâmîler, Eş'arî müelliflerin eserlerinde müstakil bir grup olarak kabul edilmiş, daha sonraki süreçte kaleme alınan eserlerde ise tarih sahnesinden silinmesine paralel şekilde Kerrâmîyye mezhebi değinilme yoğunluğunu kaybetmiştir. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, thk. Ahmed Câd (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009), 81, 86; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 19. Ayrıntılı bilgi için bk. Alimoğlu Sürmeli, "Sünnî Makâlât Geleneğinde Kerrâmîyye'nin Tasnifi Meselesi", 428-429.

²⁵ Ebû Nasr es-Siczî, *Risâletü's-Siczî ilâ ehli Zebîd fi'r-red alâ men enkara'l-harf ve's-savt*, thk. Muhammed Bâ Kerim Bâ Abdullâh (Riyad: Dâru'r-Râye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1414/1994), 196.

²⁶ Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî, *Cüz fihî imtihânu's-sünnî mine'l-bid'î*, thk. Fahd b. Sa'd b. İbrahim b. Mukrin (Abu Dabi: Dâru'l-İmâm Mâlik, ts), 282-283.

²⁷ Ebü'l-Ferec İbn Receb, *ez-Zeyl alâ tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-Useymin (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/200), 1/406.

peygamberlerin kabirdeki hayatları hakkında yazdığı eserinde bu düşüncesini ortaya koyduğunu belirtmektedir.²⁸ Sonuç olarak Hanbelî isimlerin zikredilen konuyu Eş'arîlik eleştirisi çerçevesinde kullandıkları görülmektedir.

Eş'arîliğin peygamberlik ile ilgili fikirlerini eleştiri konusu yapan düşünürlerden biri de İbn Hazm'dır (öl. 456/1064). Eş'arîliğin ve Bâkılânî'nin (öl. 403/1013) fikirlerinin Endülüs'e taşınmasında kilit rol oynayan Simnânî (öl. 444/1052) ve Bâcî (öl. 474/1081), İbn Hazm tarafından İbn Fûrek ile birlikte şiddetli bir şekilde eleştirilmektedir. Bahsedilen dört isim üzerinden Eş'arîlerin nübüvvete ilişkin görüşleri hakkında birçok değerlendirmeye yer veren İbn Hazm, peygamberliğin sona ermesi meselesini de gündeme getirmektedir. İbn Hazm, bunun dışında peygamberlerin günah işlemesi ve Hz. Muhammed'in, ümmetinin en faziletli bireyi olup olmadığı gibi nübüvvet bahsiyle ilgili birçok konuya değinmektedir.²⁹

İbn Hazm, İbn Fûrek'i Hz. Muhammed'in peygamberliğinin, ölümüyle birlikte sona erdiğini ve onun şu anda peygamber olmadığını söylemesinden dolayı eleştirmiş ve bu söylemi sebebiyle onun küfre düştüğünü iddia etmiştir. Hatta bu gerekçeyle dönemin Gaznelî Hükümdarı Mahmut'un onu cezalandırıp öldürdüğünü ve bu icraatından dolayı Allah'ın Gaznelî Mahmut'a büyük ecirler verdiğini belirtmiştir. İbn Hazm, bu bilginin kendisine dönemin Eş'arîlerinden biri olan Süleymân b. Halef el-Bâcî tarafından haber verildiğini söyleyerek inandırıcılığını artırmak istemiştir. Ayrıca İbn Hazm, sahip oldukları bu görüş sebebiyle İbn Fûrek ile taraftarları ve takipçilerinin lanetlenmesini dilemektedir.³⁰

İbn Hazm'a göre onlar, Muhammed b. Abdullah b. Abdülmuttalib'in (kendi döneminde) Allah'ın elçisi olduğu hâlde, şu anda Allah'ın elçisi olmadığını iddia etmiştir. Konuyu eserinin farklı bir bölümünde tekrar gündeme getiren İbn Hazm, İslâm'ın başlangıcından kıyamet gününe varıncaya kadar bütün Müslümanların üzerinde ittifak ettikleri esaslardan dolayı Eş'arîlerin sahip olduğu görüşü, Allah'a ve Resul'üne muhalefet eden çirkin bir söz şeklinde nitelendirmektedir. İbn Hazm'a göre Eş'arîlerin bu görüşü benimsemeleri "Ruh arazdır, araz olan şeyler devamlı bir şekilde yok olurlar, tekrar yaratılırlar ve iki vakitte bâki kalmazlar." şeklindeki yanlış görüşleri sebebiyledir. İbn Hazm, sahip oldukları görüşün sonucu olarak Hz. Peygamber'in nübüvveti ve risâletinin sona erdiğini düşündüklerini iddia ettiği Eş'arîlerin fikrini açık bir küfür olarak nitelendirmektedir.³¹

"Nebîlerin Günümüzde Nebî Olmadıkları ve Resullerin de Günümüzde Resul Olmadıklarını İddia Edenlerin Reddedilmesi" başlığı altında konuyla ilgili ayrıntılı bilgi

²⁸ İbn Teymiyye, *Mecmuû Fetâvâ*, 4/263.

²⁹ İbn Hazm'ın İbn Fûrek ve Eş'arîliğe yönelik sert ve tarafgir açıklamalarının olduğunu unutmamak gerekir. İbn Hazm'ın, Eş'arîlik hakkındaki fikirlerini değerlendiren Karadaş, İbn Hazm'ın yanlı hareket ettiğini belirtmektedir. Çağfer Karadaş, "İbn Hazm ve Eş'arîlik Eleştirisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 89-102. Aynı minvalde değerlendirmeler için bk. Murat Serdar, "İbn Hazm'ın Eş'arî Kelâmına Yönelik Eleştirileri", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu*, ed. Cemalettin Erdemci - Fadıl Aygün (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 2/89-120. İbn Hazm'ın Ehl-i Sünnet telakkisi ve Eş'arîlik hakkındaki değerlendirmeleri için bk. Galip Türcan, "İbn Hazm'a Göre Ehl-i Sünnet Kavramının İçeriği", *Milel ve Nihal* 6/3 (Aralık 2009), 81-95.

³⁰ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, 1/392.

³¹ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, 1/394.

veren İbn Hazm, aynı çerçevede Eş'arîleri mübtedî bir fırka/grup olarak tanımlamaktadır. İbn Hazm'a göre Eş'arîler bu görüşle Kur'ân'ı, ezanı, kameti, bütün Müslümanların davetini ve kendi zamanına kadar yaşayan Müslümanların asırlarının tamamını yalanlamış olmaktadır. O, Ebü'l-Huzeyl el-Allâf'tan (öl. 235/850) önce İslâm'a müntesip hiç kimsenin bu şekilde bir görüşü savunmadığını ve Eş'arîlerin de bu konuda benimsedikleri görüş sebebiyle Ebü'l-Huzeyl'i takip ettiğini belirtmektedir. İsrâ Gecesi'nde Hz. Muhammed'in diğer peygamberler ile görüşmesi gibi çeşitli argümanlardan hareketle İbn Hazm, bunun Allah ve Kur'ân'a muhalefet anlamına geldiğini söylemiştir.³²

Sonuç olarak Eş'arîlerin nübüvvet ile ilgili görüşlerinin yoğun bir şekilde Kerrâmîler tarafından eleştiri konusu yapıldığı görülmüş ve Eş'arîleri ta'n etmede Eş'arîlerle etkileşim içinde bulunan Hanbelîlik ile İbn Hazm gibi bazı fırka ve şahıslar tarafından da önemli bir koz/fırsat olarak görüldüğü için kullanıldığı tespit edilmiştir.

2. İbn Fûrek'e Atfedilen "Ruhun Araz Olduğu" Görüşünün Mevsûkiyeti/Gerçekliği

İbn Fûrek'in ruhu araz olarak kabul ettiği, vefatıyla Hz. Peygamber'in ruhunun yok olduğuna inandığı, buna bağlı olarak vefatı ile birlikte Hz. Peygamber'in nübüvvetinin sona erdiği görüşüne sahip olduğu ifade edilmektedir. İbn Fûrek'in eserlerinde bu şekilde bir görüşün bulunup bulunmadığı ve muhaliflerinin, Eş'arîlerin bu şekilde bir görüşe sahip olduklarını iddia etmelerine sebep olan başka bir fikri benimseyip benimsemedikleri iki açıdan ele alınmalıdır. İlk olarak İbn Fûrek'in eserlerinde bu görüşün varlığı, akabinde ise diğer Eş'arîlerin eserlerinde bu konuya ilişkin bilgi olup olmadığı irdelenmelidir. Aynı zamanda İbn Fûrek başta olmak üzere kendilerine yönelik bu ithama Eş'arî isimlerin ne şekilde cevap verdikleri ve bu isimler dışında tarihçilerin meseleye ilişkin değerlendirmeleri de tespit edilmelidir.

İbn Fûrek'in eserleri konu muvacehesinde incelendiğinde araz kavramını kullanmasına ve hocası Eş'arî'nin araz tanımına yer vermesine rağmen peygamberliğin devamına ilişkin bir ibareye değinmediği tespit edilmiştir. Nitekim İbn Fûrek, *Makâlâtü'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* isimli çalışmasında Eş'arî'nin arazi, "cevher sayesinde mevcut olan gelip geçici şey" şeklinde tanımladığını ifade etmektedir.³³ "Ruh, hayat ve ilgili hususlar" başlığı altında ise hayatımızın araz ve bu sebeple muhdes, Allah'ın sıfatlarının ise kadim olduğu belirtilmiştir. Bu kısımda ruh-araz-sıfat ilişkisine dair açıklamalara yer vermesi,³⁴ doğrudan konuyla ilgili değerlendirme yapmamış olmasına rağmen Kerrâmîlerin iddialarına dayanak oluşturmuş olabilir. Bu eserde nübüvvet ile ilgili kısımda ayrıntılı açıklamalara yer verilmiş ancak Hz. Muhammed'in nebiliğinin devamı konusuna değinilmemiştir.³⁵ İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-hadîs* başlıklı çalışmasında araz kavramı ve çoğulu, varlıkların sonradan yaratılmışlığı çerçevesinde "Allah'ın insanı bütün arazları ile yarattığı" fikri içerisinde kullanılmakla birlikte kavramın ruh, ölüm ve nübüvvet ile ilişkilendirilerek kullanılmadığı ve bu konular hakkında yapılmış bir

³² İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, 3/556-560.

³³ Ebû Bekr İbn Fûrek, *Makâlâtü'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1425/2005), 275.

³⁴ İbn Fûrek, *Makâlâtü'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 267.

³⁵ İbn Fûrek, *Makâlâtü'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 280.

değerlendirmeye yer verilmediği görülmektedir.³⁶ *Şerhu'l-âlim ve'l-müteallim* başlıklı kitabında ise İbn Fûrek, nebi-resul farkı, peygamberler arası fazilet sıralaması, nebi-mürsel ilişkisi ve melekler ile nebilerin fazilet sıralaması gibi yoğun açıklamalara yer vermesine rağmen peygamberliğin devamı ya da peygamberlerin kabirdeki hayatlarına ilişkin bir değerlendirme yapmamıştır.³⁷

İbn Fûrek'in eserleri Kerrâmiyye ile ilgili tartışması çerçevesinde incelendiğinde ise doğrudan nübüvvet ile ilgili bir konuya yer verilmediği ancak özellikle *Şerhu'l-âlim ve'l-müteallim*'de Kerrâmîlerin fikirlerine yoğun bir şekilde değinildiği görülmektedir. Buna bağlı olarak imanın tanımı çerçevesinde Kerrâmiyye'nin imanı, marifet ve amel olmaksızın sadece kişinin ikrarı olarak yani kalp olmaksızın sadece lisan olarak kabul ettiği ifade edilmektedir. Aynı şekilde küfrün de sadece dil ile olduğu ve bu çerçevede münafıkların onlar tarafından mümin kabul edildiği ve yine Ammâr b. Yâsir'in (öl. 37/657) kâfir olduğu görüşlerinin Kerrâmiyye'ye atfedildiği görülmektedir.³⁸ Benzer şekilde küfür ve kâfir konusu çerçevesinde Kerrâmiyye'nin görüşünün batıl olduğuna yer verilmektedir.³⁹ Müellifi tarafından kitap içerisinde Muhammed b. Kerrâm, onun iman tanımı, "asıl Mürcie'nin Kerrâmiyye olduğu" gibi konulara da değinilmektedir.⁴⁰ Netice itibarıyla bu eserinde İbn Fûrek'in, Kerrâmiyye'ye sıklıkla eleştirme sadedinde atıfta bulunduğu söylenebilir. Eserin geneli dikkate alındığında Kerrâmiyye'nin Mu'tezile ve Hâricîlikten sonra İbn Fûrek'in gündemindeki üçüncü fırka olduğu ifade edilmelidir. İbn Fûrek'in birçok tartışması olduğu hâlde *Makâlât* isimli eserinde Kerrâmîler ile ilgili ayrıntılı bilgi paylaşmaması eserin muhtevasıyla ilişkilendirilmelidir. Ayrıca İbn Fûrek'in bahsedilen eseri ve *Müşkilü'l-hadîs*'inde Allah ile ilgili fikirleri çerçevesinde Kerrâmîlerin sahip olduğu fikirleri tasvip etmediği ya da benimsemediği ve Kerrâmiyye'nin görüşlerine dolaylı olarak atıfta bulunduğu gözlemlenmektedir. Allah'ın sınırının ve sonunun olmaması, sınırı olmadan mevcut olması, nerede olduğunun sorulmadan anılması bunlardan bazılarıdır.⁴¹

İbn Fûrek'in *Tefsîru'l-Kur'ân*'da kabir azabını ve kabir nimetini kabul etmesi,⁴² Yavuz tarafından ona atfedilen "peygamberlerin nebiliğinin vefatlarıyla birlikte sona erdiği" görüşüyle aynı anda kabul edilemeyeceğine delil olarak sunulmuştur.⁴³ İbn Fûrek'in kabir azabı ve ilgili konulara *Makâlât*'ında Eş'arî'nin görüşleri bağlamında da yer verdiği görülmektedir.⁴⁴ Bütün bu verilerden hareketle İbn Fûrek'in eserlerinde Kerrâmîlerin ve

³⁶ Ebû Bekr İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs ve beyânuh*, thk. Musa Muhammed Ali (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985), 63, 87, 462.

³⁷ Ebû Bekr İbn Fûrek, *Şerhu'l-âlim ve'l-müteallim*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1430/2009), 55-60.

³⁸ İbn Fûrek, *Şerhu'l-âlim ve'l-müteallim*, 106-107.

³⁹ İbn Fûrek, *Şerhu'l-âlim ve'l-müteallim*, 165.

⁴⁰ İbn Fûrek, *Şerhu'l-âlim ve'l-müteallim*, 180, 186, 188, 198.

⁴¹ Ebû Bekr İbn Fûrek, *Müşkilü'l-hadîs ve beyânuh*, thk. Musa Muhammed Ali (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985), 33-34.

⁴² Ebû Bekr İbn Fûrek, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Allâl Abdülkadir Bendüvîş (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1430/2009), 1/108-109; a.mlf., *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sehîme binti Muhammed Buhârî (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1430/2009), 3/266-268.

⁴³ Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/495-498.

⁴⁴ İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 175.

diğer mezhep müntesiplerinin iddia ettiği gibi bir fikre sahip olduğuna ilişkin doğrudan bir ifadeye rastlanmamıştır.

3. Eş'arîlerin Peygamberliğin Devamı Konusundaki İddialara Cevabı

Eş'arîlerin muhatapları tarafından peygamberlerin kabirlerinde nebi olmadıklarını iddia ettikleri gerekçesiyle yoğun bir şekilde eleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple eleştirilerin yoğunlaşmasına da paralel olarak Eş'arî âlimlerin konuyla ilgili çeşitli değerlendirmelerde buldukları ve İbn Fûrek başta olmak üzere mezhep müntesiplerini savundukları görülmektedir. İbn Fûrek'ten sonra özellikle 5./11. yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde yaşamış Eş'arîler, eserlerinde peygamberlerin kabirlerinde nebi olmadığı görüşünü savundukları iddiasını açık bir şekilde reddetmiştir. Eş'arîler arasında Beyhakî (öl. 458/1066), Kuşeyrî (öl. 465/1072), Ebû İshâk eş-Şîrâzî (öl. 476/1083) ve Sübkî (öl. 771/1370) gibi isimlerin, İbn Fûrek başta olmak üzere kendilerine yapılan bu ithamı kabul etmediği görülmektedir. Aynı şekilde Zehebî (öl. 748/1348) de konuyla ilgili görüşlerini ortaya koyarak bu iddianın doğru olmadığını belirtmektedir.

3.1. 5./11. Yüzyıl Eş'arlığının Peygamberliğin Devamı Konusundaki Yaklaşımı

Eş'arîlerin peygamberlerin kabirlerinde nebi olmadıkları görüşüne sahip oldukları iddiasına yönelik tepkilerinin 5./11. yüzyılda daha yoğun bir şekilde ortaya koyulduğu görülmektedir. Bu yoğunlukta özellikle İbn Fûrek isminin başat rol oynaması, Eş'arîlerin muhaliflerinin konuyla ilgili fikirlerini bu zaman diliminde ortaya koyması ve en önemlisi Kerrâmîlerin bu zaman diliminden hemen önce en güçlü dönemini yaşaması etkili olmuştur. Eş'arîlerin zikredilen iddiaya nasıl yanıt verdiklerinden önce ilginç bir ayrıntıya değinmek gerekir. Eş'arî âlim Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî, Kerrâmîlerin resul-mürsel ayırımından hareketle “peygamberlerin kabirlerinde resul olduğu ancak mürsel olmadığı” fikrine sahip olduklarını iddia etmektedir.⁴⁵ Bu yaklaşımı, kendilerine yönelik ithamı ve baskıyı bertaraf etme girişimi şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Bu tartışmalara bağlı olarak arazların bekasını imkânsız bulan Eş'arîlerin aksine Kerrâmiyye'nin arazların tamamının bekasını caiz gördüğü ifade edilmektedir. Kerrâmiyye'nin “nübüvvet ve risalet özelliğinin/sıfatının, nebi ve resul olacak kişinin zatı ile kaim olduğu” görüşüne sahip olduğu, bu sebeple Allah'ın onları seçmesiyle bu sıfatları almadıkları, aksine onlar bu sıfatlara sahip oldukları için Allah tarafından seçildikleri şeklinde bir yaklaşımı benimsedikleri belirtilmektedir.⁴⁶ Ayrıca resul ile mürsel kavramlarını birbirinden ayırarak değerlendiren Kerrâmîler, yaratılış itibarıyla bu sıfat ile nitelendirilen resulün “risâletten men edilmesini düşünülemez” kabul ederken mürselin bu görevden azlını mümkün saymıştır. Bu sebeple onlar, Hz. Muhammed'in ahirete intikali ile birlikte mürsel olmadığını ancak resul olarak kalmaya devam ettiğini ifade etmiştir.⁴⁷

Eş'arî âlim Ebû İshâk eş-Şîrâzî, peygamberlerin vefatlarından sonra Allah nezdinde yaşamaya devam ettikleri, peygamberlerin vefatından sonra bu vasfa sahip oldukları ve

⁴⁵ İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-dîn*, 317.

⁴⁶ Seyyid Murtazâ b. Dâ'î Hasan er-Râzî, *Tebîrâtü'l-'avâm fi ma'rifeti makâlâti'l-enâm*, thk. Abbas İkbâl (Tahran: Esâtîr, 1383/2004), 62-73.

⁴⁷ Zeynep Alimoğlu Sürmeli, *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018), 70. Kerrâmiyye'nin benimsediği görüşlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Salih Edis, “Kerrâmiyye'nin Kelâmî ve Fikhî Meselelere Yaklaşımı”, *Journal of Analytic Divinity* 3/2 (2019), 1-23.

görevlerinin de devam ettiğini söylemektedir.⁴⁸ Beyhakî ile çağdaş olan Kuşeyrî'nin meseleyi *Şikâyetü Ehli's-Sünne* isimli eserinde yoğun bir şekilde işlediği görülmektedir. O, meseleyi İbn Fûrek'e yönelik ithamdan ziyade Eş'arî'ye yönelik bir iftira şeklinde değerlendirmektedir. “Ölen kişi hisseder ve bilir mi bilmez mi?” tartışması çerçevesinde Eş'arî'ye nispet edilen “Ölü, ölüm hâlinde bilmez ve hissetmez.” görüşü sebebiyle Kerrâmîler, Eş'arîlerin “peygamberlerin öldükten sonra nebi olmadığı” şeklindeki bir görüşe sahip olduklarını iddia etmektedir. Kuşeyrî bu iddianın doğru olmadığını sade ve anlaşılır bir şekilde açıklamaktadır.⁴⁹

Bütün bunların ötesinde muhalifleri tarafından bir grubun sahip olduğu fikir ve düşünce genellikle çok daha büyük çıkarımlarla farklı bir noktaya çekilebilmektedir. Her ne kadar doğrudan “böyle bir fikre sahip olunmasa da” sahip olunan fikrin aslında “bu anlama geldiği” şeklindeki değerlendirmelere tarihî kaynaklarda sıklıkla rastlanmaktadır. Buradan hareketle muhaliflerinin, Eş'arîlerin “peygamberlerin öldükten sonra nebi olmadığı” şeklindeki görüşü benimsediklerini iddia etmelerine kapı aralayan muhtemel bir hususa işaret edilebilir. Eş'arîler ve Mâturîdîler arasında da tartışma konusu olan “peygamberliğin hükmen mi yoksa hakikaten mi devam ettiği” meselesinde⁵⁰ Eş'arîlerin peygamberliğin hakikaten değil; hükmen devam ettiği görüşünü benimsemesi, Eş'arî muhaliflerinin iddialarına dayanak oluşturmuş gibi görünmektedir. Aynı şekilde en azından Mütevellî'nin (öl. 478/1086) “Hz. Muhammed gerçekten nebidir, nebilerin en faziletlisi ve sonuncusudur.” başlıklı bölümde nübüvveti nebinin nefsinde ve sıfatlarına râcî bir vasıf olarak kabul etmediklerini açıklaması,⁵¹ başta Kerrâmîler olmak üzere diğer muhaliflerin söylemlerine zemin hazırlamış olabilir.

Bütün bu aktarılanlardan hareketle peygamberlerin vefatı sonrası peygamberlik görevlerinin devamı konusundaki tartışmaların nasıl seyrettiği (olay örgüsü) hakkında bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Kerrâmîlerin, nübüvvet sıfatını peygamberlerin zatı ile kaîm bir sıfat şeklinde değerlendirmelerine karşı Eş'arîlerin onlara muhalefet ettikleri anlaşılmaktadır. Eş'arîlerin nübüvveti sıfat olarak kabul etmemesi, Kerrâmîler tarafından araz olarak yorumladıkları sebebiyle geçici bir özellik olarak benimsedikleri şeklinde bir iddiaya zemin hazırlamıştır. Her ne kadar Eş'arîler tarafından “Peygamberlerin nübüvveti vefatlarından sonra devam etmez.” şeklinde bir görüş ortaya atılmamış olsa da sahip oldukları fikir, muhaliflerinin bunu iddia etmelerine neden olmuştur. Bu düşüncenin İbn Fûrek başta olmak üzere Eş'arîlere nispet edilmesi ve bunun saray ile toplum nezdinde yayılmasıyla Eş'arî müelliflerin bazı çözüm arayışları içine girdiği anlaşılmaktadır. Hükmen ve hakikaten nübüvvet formülü/ayrımı bu çerçevede değerlendirilebilir. Bunun da ötesinde Eş'arîler, bir süre sonra bu şekilde bir görüşe sahip olmadıklarını net bir

⁴⁸ Ebü İshâk eş-Şîrâzî, *el-İşâra ilâ Mezhebi Ehli'l-Hak*, thk. Muhammed es-Seyyid (Kahire: Cumhûriyyetü Mısri'l-Arabiyye Vizâratü'l-Evkâf, 1420/1999), 166.

⁴⁹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyetü'l-kübrâ*, 3/399-423. Kuşeyrî'nin risalesinin tercümesi için bk. Süleyman Akkuş, “Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin Bir Risâlesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2* (2000), 89-112. Kuşeyrî'nin konuyla ilgili görüşlerinin ayrıntıları için bk. Süleyman Akkuş, *Bir Kelamcı Olarak Kuşeyrî* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2009), 207-213.

⁵⁰ Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Bahru'l-kelâm*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Bursîcî (Ammân: Dâru'l-Feth, 1435/2014), 190-191.

⁵¹ Abdurrahman b. Me'mûn el-Mütevellî, *el-Gunye fi usûli'd-dîn*, thk. Imâdu'd-Din Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1406/1987), 153-155.

şekilde söyleyerek bahsedilen konuda eserler kaleme almak durumunda kalmıştır.

Sonuç olarak Eş'arîlerin bazı fikirlerinin, muhalifleri tarafından daha ileri boyutlara taşınarak halk ve iktidar nezdinde onları sıkıntıya uğratacak seviyeye ulaştırıldığı söylenebilir. Bu tartışmaların bir sonucu olarak da nübüvvetin devamı ve peygamberlerin kabirdeki durumu hakkında bir edebiyatın oluştuğu ifade edilmelidir. Son olarak burada özellikle 5./11. yüzyılda yaşamış Eş'arîlerin “peygamberliğin kabirde ya da öldükten sonra devam ettiği” meselesini gündemlerine aldıklarını net bir şekilde belirtmek gerekir. Bu dönemin Eş'arî müelliflerinden Beyhakî, meseleyi gündemine almanın da ötesinde konunun İslam düşüncesindeki ağırlığını gösterircesine konuyla ilgili bir risale hazırlamayı gerekli görmüştür.

3.2. Beyhakî'nin “*Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim*” Başlıklı Risalesi

Beyhakî, yaşadığı dönem itibarıyla mezhebî çalkantıların içerisinde kalmış bir isimdir. “Mihnetü'l-Eşâira” şeklinde de nitelenen “Kündürî Mihnesi” çerçevesinde Beyhakî'nin birçok zorlukla karşılaştığı bilinmektedir. Bu dönemde yaşamış pek çok Eş'arî âlim gibi Beyhakî de mezhebini savunmayı ve bunun için eser kaleme almayı bir zorunluluk olarak görmüştür.⁵² Beyhakî'nin, Kündürî Mihnesi'ne maruz kalması, mezhep imamı olarak gördüğü Eş'arî'yi savunması ve bu dönemde Eş'arîlere yönelik saldırılara bir eser kaleme alarak cevap vermesi mezhebini savunma konusunda duyarlı olduğunu göstermesi bakımından değerlidir. Bu konuda yoğun duygular içerisinde olduğu tahmin edilen ve düşünce dünyasını daha çok birleştirici veya radikal görüşlere mesafeli olma üzerine kuran Beyhakî'nin,⁵³ Kerrâmîlerin iddialarına karşılık olarak bir eser kaleme alması doğal ve daha da ötesi beklendik bir durum olarak kabul edilmelidir. Bu gerekçelerin yanı sıra hocaları arasında yer alan İbn Fûrek'in kendi düşüncesine göre Kerrâmîlerin iftiralarna maruz kalması, Beyhakî'nin bu konuda eser yazmasında önemli bir neden olarak değerlendirilebilir. İbn Fûrek üzerinden gerçekleşen bu saldırının bertaraf edilmesinin, onun talebeleri arasında yer alan Beyhakî tarafından üstlenilmesi de not edilmesi gereken bir husustur. Sonuç olarak Beyhakî'nin bu şekilde bir eser kaleme alması, Eş'arîlere yönelik peygamberlik konusunda meydana gelen olumsuz algıyı dağıtmakla ilişkilendirilmelidir.

Beyhakî tarafından kaleme alınan eserin bazı kaynaklarda *Hayâtü'l-enbiyâ fi kubûrihim* şeklinde isimlendirildiği ve aynı zamanda Kâtib Çelebi tarafından *Kitâb mâ verade fi hayâti'l-enbiyâ ba'de vefâtihim* başlığıyla ve 1000 meseleyi barındırdığı bilgisiyle kaydedildiği görülmektedir.⁵⁴ Burada ifade edilmesi gereken noktalardan biri, eserin

⁵² Halil İbrahim Doğan, “Hicrî IV. ve V. Asırdaki Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Beyhakî'nin (öl. 458/1066) Eserlerine Yansımaları”, *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (2023), 479-520; Şemsettin Kırış, “Bir Eş'arîlik Müdâfaası Örneği: Beyhakî'nin Kündürî'ye Mektubu”, V. Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-, ed. Mustafa Aykaç vd. (Kastamonu: Kasatamonu Üniversitesi Matbaası, 2018), 559-564.

⁵³ Eyüp Yiğit, *İmam Beyhakî'nin Hayatı ve İtikadi Görüşleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Tezcan Türkbek Özyürek, *Beyhakî'nin Şuabü'l-İman Adlı Eserindeki Hadisler Çerçevesinde İmanın Yapısı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Muhammet Ali Asar, “Beyhakî'nin el-Esmâ ve's-Sıfât Adlı Eseri Özelinde Ehl-i Hadîs'in Haberî Sıfat Anlayışına Farklı Bir Yaklaşım”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/1 (2020), 235-277.

⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Muhammed Şerafeddin Yalıtıkaya (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941), 2/1455. Beyhakî'nin hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar

varlığının, eserin içeriğinden daha önemli olmasıdır. Özellikle İslam mezhepleri tarihi araştırmalarında bu duruma sıklıkla rastlanmaktadır. Beyhakî eserini toplumdaki algıyı ortadan kaldırmak adına Ashab-ı Hadis yöntemine uygun şekilde hareket ederek tasarlamıştır. Şâfiî-Eş'arî kimliğini buluşturmaya çalışan Beyhakî'nin, hadisçi yönünün de etkisiyle imanın tanımı ve imanın şubelerine dair eser kaleme alması gibi bazı tutum ve fikirleri sebebiyle Ashab-ı Hadis çizgisine yakın hareket ettiği söylenebilir.

Beyhakî'nin genel hatlarıyla Kerrâmîlerin iddialarına karşılık olarak kaleme aldığı eserinde çeşitli argümanlarla peygamberlerin kabirlerinde nebi olduklarını ispatlamaya çalıştığı ve muhaliflerinin itham ve iddialarına cevap verdiği görülmektedir. *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim* ismiyle neşredilen eserin hemen başında hicri 445 senesinde talebesi tarafından Beyhakî'den dinlendiği/sema edildiği ifadesine yer verilmektedir.⁵⁵ Beyhakî, öncelikle hadis olarak kabul ettiği “Peygamberler namaz kılar bir hâlde kabirlerinde diridirler.” rivayetine yer vermektedir.⁵⁶ Beyhakî'nin yine hadis olarak zikrettiği bir diğer rivayette ise “Peygamberler, kabirlerinde kırk geceden sonra bırakılmazlar. Sura üfleninceye kadar Allah'ın huzurunda namaz kılarlar.” ifadelerine değinilmektedir. Rivayetin ardından Beyhakî, Allah katına yükselmeye bedenlerin ruhlarıyla birlikte olabileceğini imkân dâhilinde gördüğünü eklemektedir.⁵⁷

Aynı doğrultuda peygamberlerin kabrinde kırk geceden fazla bekletilmeyeceğini ve Allah katına yükseltileceğini belirten Beyhakî, Miraç Hadisesi çerçevesinde Hz. Peygamber'in Hz. Mûsâ'yı kabrinde namaz kılarken diğer peygamberleri Beyt-i Makdis'te ve sonra semada gördüğünü ifade etmiştir.⁵⁸ Hz. Peygamber'in İsra Gecesi'nde Hz. Mûsâ'nın kabrine uğradığı ve onu namaz kılarken bulduğu, rivayetin farklı bir versiyonunda ise Hz. Mûsâ'nın yanına getirildiğinde onu kırmızı elbiseyle ayakta namaz kılarken gördüğü belirtilmektedir.⁵⁹ Bunun gibi farklı rivayetleri eserine alan Beyhakî, peygamberlerin vefatlarından sonra hayat sahibi olduklarını net bir şekilde söylemektedir.⁶⁰ Beyhakî, eserin kalan kısmında ise Hz. Peygamber'in kendisine salat ve selam eden herkesi duyacağını ya da eğer bu kişi uzakta ise kendisine tebliğ edileceğini bildirdiği birçok rivayete değinmektedir.⁶¹ Sonuç olarak Beyhakî peygamberlerin kabirlerinde diri olduklarını hadislerden hareketle ispatlayarak kendilerine yönelik sürdürülen Hz. Peygamber'in kabrinde nebi olmadığı ithamını cevapsız bırakmamıştır. Beyhakî, eserinde nübüvvet görevinin sona erip ermediğine ilişkin bir görüş zikretmemekle birlikte peygamberlerin kabirlerinde hayatta olduklarını ispatlayarak aynı zamanda onların nebilik görevlerinin devam ettiğini kanıtlamak istemiştir. Nitekim eserin yazılış amacı toplumda var olan algının kırılarak Eş'arîlerin, Kerrâmîler ve diğer mezhep müntesiplerinin iddia ettiği gibi bir fikre sahip olmadığını ortaya

Kandemir – Yusuf Şevki Yavuz, “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/58-62.

⁵⁵ Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim*, thk. Ahmed b. Atıyye el-Gâmîdî (Medine: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 1414/1993), 68.

⁵⁶ Beyhakî, *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim*, 70-74.

⁵⁷ Beyhakî, *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim*, 75.

⁵⁸ Beyhakî, *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim*, 77.

⁵⁹ Beyhakî, *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim*, 80.

⁶⁰ Beyhakî, *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim*, 85.

⁶¹ Beyhakî, *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim*, 88-114.

koymaktır. Bu amacı gerçekleştirebilmenin en güzel yolu da Beyhakî'nin yaptığı gibi görüşlerini hadislerden yararlanarak ifade etmektir.

3.3. Sonraki Eş'arî Âlimlerin İlgili Konudaki Kanaatleri

5./11. yüzyılda yaşamış Eş'arîlerin konuyla ilgili yaklaşımlarının yanı sıra daha sonraki dönemlerde yaşamış bazı isimlerin de yoğunluğu azalmakla birlikte peygamberliğin devamı meselesini eserlerinde gündeme getirdikleri görülmektedir. Sübkî'nin, Kuşeyrî ve Beyhakî hakkında bilgi verirken Eş'arîlerin ifade edildiği gibi bir görüşe sahip olmadıklarını, eserlerinde iddia edildiği tarzda bir düşünceye rastlanmadığını belirterek itiraz ettiği, çeşitli ayet ve hadislerden delillerle bu iddiayı net bir şekilde reddettiği görülmektedir.⁶² Sübkî, bu konudaki görüşleri sebebiyle Sultan tarafından sorgulanan İbn Fûrek'in kendisine ait olduğu söylenen fikirleri kabul etmediğini nakletmektedir. Aynı zamanda İbn Fûrek'e nispet edilen bu görüşün Kerrâmîlerin iftirası olduğunu dile getirmektedir.⁶³ Zehebî de İbn Fûrek'e atfedilen, "Hz. Peygamber'in Allah'ın Resulü olduğu ancak hâlihazırda nübüvvetinin sona erdiği" görüşü nedeniyle Sultan tarafından katledilmesinin emredildiği şeklindeki anlatıyı, Kerrâmîlerin iftirası olarak değerlendirir ve bu görüşün İbn Fûrek'e ait olmadığını belirtir.⁶⁴

İbn Fûrek ile aynı mezhebe müntesip bazı isimlerin ve daha sonraki dönemde Kerrâmîler ile Eş'arîler arasındaki tartışmada Eş'arîliği desteklemesi çok daha kolay olan Zehebî'nin değerlendirmelerinden hareketle bu konuda Kerrâmîlerin iddialarının asılsız olduğunu söylemek objektif bir yaklaşım olmayacaktır. Ancak İbn Fûrek'in kendi eserlerinde en azından bu konuda doğrudan bir yorumuna rastlanmadığından Kerrâmîlerin iddialarının da doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte bu meselenin sonraki dönemde Eş'arîler tarafından "asılsız bir iddia" şeklinde değerlendirildiğinin tespiti, Eş'arîlerin en azından doğrudan böyle bir görüşe sahip olmadıkları ve muhaliflerinin, Eş'arîlerin bazı görüşlerinden hareketle bu şekilde bir çıkarımla onları toplum nezdinde zor durumda bırakmak istedikleri fikrini daha güçlü hâle getirmektedir.

Sonuç

Eş'arîlik yayıldığı bölgelerin genişliğinin bir sonucu olarak farklı mezhepler ile etkileşim içerisinde olmuştur. Horasan Bölgesi'nde yaklaşık 3 asır boyunca devam eden süreçte Eş'arîlik ile Kerrâmîyye arasında özellikle Allah'ın cisim olarak kabul edilmesi ve nübüvvet başlığı altında Hz. Muhammed'in nebiliğinin devamı konularının tartışıldığı görülmektedir. "Ölümünden sonra Hz. Muhammed'in nebiliğinin devam etmediği" şeklindeki görüşün, Kerrâmîyye tarafından Eş'arîlere isnat edilmesi, Eş'arîlik mezhebini lekelemek için uygun olması nedeniyle Siczî ve Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî gibi Hanbelî müellifler ve Zâhirî İbn Hazm tarafından da gündeme getirilmiştir. Bu çerçevede özellikle İbn Fûrek'in ismi ön plana çıkartılarak Eş'arîlere "ruhun ve nübüvvetin araz olarak kabul edilmesi sebebiyle nebiliğin peygamberlerin vefatı sonrası devam etmeyen bir araz olduğu" fikrinin isnat edildiği saptanmıştır.

İbn Fûrek'in eserleri incelendiğinde doğrudan Kerrâmîlerin iddia ettiği

⁶² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 3/407.

⁶³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, 4/130-133.

⁶⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 28/147-149.

peygamberlerin ve Hz. Muhammed'in nebiliğinin vefatından sonra devam etmediği şeklinde bir görüşe rastlanmadığı ifade edilmelidir. Bununla birlikte ruh ve hayatla ilgili başlık altında İbn Fûrek'in araz ve sıfatla ilgili bazı değerlendirmelerinin Kerrâmîlerin iddialarına zemin teşkil ettiği söylenebilir. Nitekim mezhep müntesiplerinin, muhaliflerinin bazı görüşlerini, üzerine eklemeler ve zorlama çıkarımlarla olduğundan çok farklı yerlere çektiği bilinmektedir. Kerrâmîler başta olmak üzere diğer mezheplerin bu konudaki yaklaşımını da bu çerçevede kabul etmek gerekir. Ayrıca İbn Fûrek'in sahip olduğu görüşler ve yaşadığı tartışmanın sonucunda siyasi yönetimler ile kurduğu ilişkinin boyutları da konuyu ele alan müellifin mezhebî kimliğine bağlı olarak farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Buradan hareketle eserlerin müelliflerinin yaşadığı dönem, bölge ve sahip oldukları fikrî arka plan tespit edilmeden eserlerindeki bilgilerin kullanılmasının sakıncalı olduğu saptanmıştır.

Bu gündemin bir sonucu olarak Kuşeyrî ve Ebû İshâk eş-Şîrâzî gibi 5./11. asırda yaşamış Eş'arî müellifler, konuya eserlerinde yer vererek çeşitli şekillerde bahsedilen iddiaya cevap vermek zorunda kalmıştır. 5./11. yüzyılda mezhebini savunma noktasındaki hassasiyetiyle dikkat çeken Beyhakî, Kerrâmîler ile yaşanan bu tartışmada hocası İbn Fûrek başta olmak üzere mezhebine yönelik ithamlara *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim* isimli bir eser kaleme alarak karşılık vermiştir. Eser içerisinde çeşitli hadislerden yararlanarak peygamberlerin, kabirlerinde yaşadıklarını ispatlamaya çalışmıştır. Beyhakî'nin bahsedilen eserinin, mezhepler arası ilişki üst başlığında yaşanan tartışmaların bir sonucu olarak kaleme alındığını ve eserin içindeki bilgilerin mezhebini savunma gayretinin bir ürünü olduğunu ifade etmek gerekir. Son olarak Kerrâmîler ile tartışmalar içerisinde kendini bulan Fahreddin Râzî'nin konuyu eserlerinde nasıl ele aldığı ve hangi argümanlar ile bu ithamlara cevap verdiği farklı ve müstakil bir çalışmada ele alınmalıdır.

Kaynakça | References

- Akkuş, Süleyman. “Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin Bir Risâlesi”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 89-112.
- Akkuş, Süleyman. *Bir Kelamcı Olarak Kuşeyrî*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2009.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep - Bağlıoğlu, Ahmet. “Eşarî Gelenekte Kerrâmiyye Tenkidi: İbn Fûrek, Bağdâdî ve İsferyânî Örneği”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 183-211.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. “Nişabur'da Etkili Olmuş Kerrâmî Şahsiyetler”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/3 (2017), 53-70.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. *Ehl-i Sünnet'in Kerrâmiyye Eleştirisi*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2018.
- Alimoğlu Sürmeli, Zeynep. “Sünnî Makâlât Geleneğinde Kerrâmiyye'nin Tasnifi Meselesi”. *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2019), 403-440.
<https://doi.org/10.18403/emakalat.648163>
- Arca, Abdullah. “Kerrâmiyye'nin Antropomorfist Allah Tasavvuruna Fahreddin Râzî'nin Yöneltiği Eleştiriler”. *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*. ed. Mahsum Aytepe - Teceli Karasu. 245-262. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Asar, Muhammet Ali. “Beyhakî'nin el-Esmâ ve's-Sıfât Adlı Eseri Özelinde Ehl-i Hadîs'in Haberî Sıfat Anlayışına Farklı Bir Yaklaşım”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/1 (2020), 235-277. <https://doi.org/10.33718/tid.723421>
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Ali Bîdûn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Hayâtü'l-enbiyâ ba'de vefâtihim*. thk. Ahmed b. Atıyye el-Gâmîdî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1414/1993.
- Bosworth, C. Edmund. “The Rise of The Karamiyyah in Khurasan”. *Muslim World* 50 (1960), 5-14.
- Çift, Salih. “İlk Dönem Tasavvuf Klasikleri Tarafından İhmal Edilen Bir Zühd Hareketi: Kerrâmiyye”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 439-462.
- Doğan, Halil İbrahim. “Hicrî IV. ve V. Asırdaki Halku'l-Kur'ân Tartışmalarının Beyhakî'nin (öl. 458/1066) Eserlerine Yansımaları”. *Diyanet İlmî Dergi* 59/2 (2023), 479-520.
- Doğan, Hüseyin. “Mezhebî Taklit ve Taassubiyetin Dinî Nassları Anlama ve Yorumlamaya Etkisi-Eşarîler'in Kerrâmiyye'ye Yönelik Eleştirilerinin Bir Analizi-“. *İslam ve Yorum III*. ed. Abdulhan Ünlüsoy - Serkan Demir. 1/497-518. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Doğan, Hüseyin. “Muhammed b. Kerrâm ve Tasavvufî Düşüncesinin Temelleri”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2019), 1-24.
<https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.562438>
- Durguti, Abdylkader. “Mezheplerarası İletişimden Kaynaklanan Sorunlar: Kerrâmiyye ve Eş'ariyye Tartışması Örneği”. *I. Uluslararası Din ve İnsan Sempozyunu “Din, Dil ve İletişim”*. ed. Yunus Araz vd. 554-562. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Durguti, Abdylkader. “Muhammed b. Kerrâm ve Taraftarlarına Ait Eserlerin Genel Bir Tahlili”. *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2019), 112-146.
<https://doi.org/10.18403/emakalat.562282>

- Ebû İshâk eş-Şîrâzî. *el-İşâra ilâ Mezhebi Ehli'l-Hak*. thk. Muhammed es-Seyyid. Kahire: Cumhûriyyetü Mısri'l-Arabiyye Vizâratu'l-Evkâf, 1420/1999.
- Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî. *Cüz fihî imtihânu's-sünnî mine'l-bid'î*. thk. Fahd b. Sa'd b. İbrahim b. Mukrin. Abu Dabi: Dâru'l-İmâm Mâlik, ts.
- Ebü'l-Mu'în en-Neseffî. *Tebziratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Ebü'l-Mu'în en-Neseffî. *Bahru'l-keîm*. thk. Muhammed es-Seyyid el-Bursîcî. Ammân: Dâru'l-Feth, 1435/2014.
- İsferâyînî, Şehfûr b. Tahir. *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırkatî'n-nâciye ani'l-fırakî'l-hâlikîn*. thk. Mecîd Halife. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008.
- Edis, Mustafa Salih. *Kerrâmî Zühhd Hareketi*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Edis, Mustafa Salih. "Kerrâmîyye'nin Kelâmî ve Fikhî Meselelere Yaklaşımı". *Journal of Analytic Divinity* 3/2 (2019), 1-23. <https://doi.org/10.46595/jad.631943>
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, thk. Ahmed Cad. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Müşkilü'l-hadîs ve beyânuh*. thk. Musa Muhammed Ali. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Makâlâtü'ş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî İmâm Ehli's-Sünne*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1425/2005.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Şerhu'l-âlim ve'l-müteallim*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1430/2009.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Allâl Abdülkadir Benduvîş. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1430/2009.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sehîme binti Muhammed Buhârî. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1430/2009.
- İbn Hazm. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*. thk. Muhammed İbrahim Nasr - Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1416/1996.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Hicr, 1419/1998.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec. *ez-Zeyl alâ tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-Useymin. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2000.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Der'ü teâruzi'l-akl ve'n-nakl*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 11 Cilt. Medine: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mecmû'u fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed Kasım. 35 Cilt. Medine: Mücemmeu'l-Melik Fahd, 1416/1995.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddîn. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kalaycı, Mehmet. *Ehl-i Sünnetin Reislerinden İmâm-ı Eş'arî ve Eş'arilik*. Ankara: Anadolu Ay Yayınları, 2019.
- Kandemir, M. Yaşar - Yavuz, Yusuf Şevki. "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/58-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Karadaş, Cağfer. “Kerrâmiye ve İtikâdî”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2007), 41-62.
- Karadaş, Cağfer. “İbn Hazm ve Eş'arilik Eleştirisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (2009), 89-102.
- Kâtib Çelebî. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Muhammed Şerafeddin Yaltkaya. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941.
- Kırış, Şemsettin. “Bir Eş'arîlik Müdâfaası Örneği: Beyhakî'nin Kündürî'ye Mektubu”. V. *Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Eş'arîlik-*. ed. Mustafa Aykaç vd. 559-564. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Matbaası, 2018.
- Koç, İsa. *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Koç, İsa. “Hanefî-Eş'arî Ebû Cafer es-Simnânî ve Kendisine Yönelik İthamlar”. *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/2 (2023), 785-807. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1276337>
- Koç, İsa. “Ebû Cafer es-Simnânî'nin Mu'tezile Eleştirisi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (Mart 2024), 37-66. <https://doi.org/10.33415/daad.1389067>
- Kutlu, Sönmez. “Muhammed b. Kerrâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/546-574. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kutlu, Sönmez. “Kerrâmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fi mârifeti'l-ekâlîm*. thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Malamud, Margaret. “The Politics of Heresy in Medieval Khurasan: The Karramiyya in Nishapur”. *Iranian Studies* 27/1-4 (1994), 37-51.
- Mütevellî, Abdurrahman b. Me'mûn. *el-Gunye fi usûli'd-dîn*. thk. Imâdu'd-Din Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1406/1987.
- Özyürek, Tezcan Türkben. *Beyhakî'nin Şuabü'l-İman Adlı Eserindeki Hadisler Çerçevesinde İmanın Yapısı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Safedî, Salahuddin. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ li't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- Sayrafînî, Ebû İshâk. *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li târihi Nîsâbûr*. thk. Hâlid Haydar. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1993.
- Serdar, Murat. “İbn Hazm'ın Eş'arî Kelâmına Yönelik Eleştirileri”. *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu*. ed. Cemalettin Erdemci - Fadıl Aygân. 2/89-120. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Seyyid Murtaşâ b. Dâî Hasan er-Râzî. *Tebîrâtü'l-avâm fi mârifeti makâlâti'l-enâm*. thk. Abbas İkbâl. Tahran: Esâtir, 1383/2004.
- Siczi, Ebû Nasr. *Risâletü's-Siczi ilâ ehli Zebîd fi'r-red alâ men enkara'l-harf ve's-savt*. thk. Muhammed Ba Kerim Ba Abdullah. Riyad: Dâru'r-Râye li'n-Neşri ve't-Tevzîf, 1414/1994.
- Sübkî, Tâceddin. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1383/1964.
- Şerafeddin, Mehmed. “Kerramiler”. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 3/11 (1929), 1-15.

- Türcan, Galip. "İbn Hazm'a Göre Ehl-i Sünnet Kavramının İçeriği". *Milel ve Nihal* 6/3 (Aralık 2009), 81-95.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Fûrek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/495-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yiğit, Eyüp. *İmam Beyhaki'nin Hayatı ve İtikadi Görüşleri*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Zehebî, Ebû Abdillâh. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin el-Esed. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990.
- Zysow, Aron. "Kerrâmiyye". çev. Salih Çift. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. ed. Sabine Schmidtke. 343-356. İstanbul: Küre Yayınları, 2022.